

«Կոմիտասյան օրեր»՝ նվիրված Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 150-ամյակին «Երեք արվեստի բուհերի շաբաթ» նախագծի շրջանակներում: Կազմակերպիչ գիտական գծով պրոռեկտոր, արվեստագիտության թեկնածու, դոցենտ Շովինար Հարայրի Մովսիսյան:

Նոյեմբերի 19-25-ը տեղի ունեցավ Կոմիտաս վարդապետի 150-ամյա հոբելյանին նվիրված միջբուհական կոմիտասյան օրերը՝ «Մեր Կոմիտասը» խորագրով:

Ներկայացվեցին Երևանի Գեղարվեստի ակադեմիայի սաների գրաֆիկական և գեղանկարչական աշխատանքները, ելույթներով հանդես եկան Երևանի Թատրոնի և Կինոյի պետական ինստիտուտի, Երևանի Կոմիտասի անվ. պետական կոնսերվատորիայի սաները, «Կոմիտաս» երգչախումբը, խմբավար Հովհաննես Միրզոյան և այլոք: Արվեստի երեք բուհերի համատեղ այս ծրագիրն ապագա արվեստագետներին Կոմիտասի անվան և կերպարի շուրջը մեկտեղվելու, այն ոգեկոչելու և նրանով ոգեշնչվելու գեղեցիկ մի առիթ դարձավ... Նոյեմբերի 20-ին, միջբուհական կոմիտասյան օրերի շրջանակներում, Երևանի Թատրոնի և Կինոյի պետական ինստիտուտում արվեստագիտության թեկնածու, ԵՊԿ երաժշտության պատմության ամբիոնի վարիչ Լուսինե Սահակյանը հանդես եկավ դասախոսությամբ՝ «Կոմիտասի թատերական աշխարհը» թեմայով: Նույն օրը ԵՊԿ օպերային ստուդիայում տեղի ունեցավ ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, ԵԹԿՊԻ դոցենտ Յուրի Կոստանյանի «Բեմական շարժում, պլաստիկա» թեմայով վարպետության դասը:

Նոյեմբերի 21-ին, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում, տեղի ունեցավ արվեստագիտության թեկնածու, ԵՊԿ հայ երաժշտական ֆոկլորագիտության ամբիոնի վարիչ Նունե Աթանասյանի դասախոսությունը՝ «Կոմիտասը և իր ժամանակը» թեմայով և շնորհանդես՝ Քնարիկ Աբրահամյանի ներկայացմամբ:

Նոյեմբերի 25-ին շաբաթն ամփոփվեց գիտաժողովով, որի ղեկուցումները հրատարակում ենք «Երաժշտական Հայաստան» ամսագրի սույն համարում:

Խմբագրական

Կոմիտասյան օրեր 19.- 25.11.2019 թ. նվիրված Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 150-ամյա հոբելյանին Միջբուհական գիտաժողովի մասնակիցներ և հյուրեր

<...>, Անուշ Կիրակոսյան, Լուսինե Սահակյան, Նունե Աթանասյան, Նվարդ Եղոյան, Դանիել Երաժիշտ, Ալինա Փաիլանյան, Նինա Հայրապետյան, Ռիտա Աղայան, Հասմիկ Հարությունյան, Լիլիթ Հարությունյան, Շովինար Մովսիսյան (գիտաժողովի կազմակերպիչ և միստի նախագահ), Լիլիթ Երմջալյան, Անահիտ Բաղդասարյան, Քնարիկ Աբրահամյան, Գոհար Շադոյան, Մուշեղ Հարությունյան

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ՄԱՄԻԿՈՆԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

**Բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
Հայ-ռուսական համալսարանի պրոֆեսոր**
E-mail. margarit2011@gmail.com

Սողոմոնը ծնողներից՝ Թագուհի Հովհաննեսյանից, Գևորգ Սողոմոնյանից, և հորեղբորից՝ Հարությունից, ժառանգու-

թյուն էր ստացել աստվածատուր ծայր, իսկ մանկուց կրած գրկանքներն ու տառապանքը դարձան այն ճանապարհը, որով թրքախոս մանուկն անցավ անտրրտունջ ու մեր մշակույթի պատմության մեջ մնաց Կոմի-

«Երաժշտական Հայաստան» ամսագրի խմբագրական խորհրդի երաշխավորությամբ, Ալինա Աշոտի Փաիլանյան՝ 14.2.2020 թ., ընթերցվել է գիտաժողովում և ընդունվել տպագրության՝ 25.11.2019 թ., ներկայացրել է հեղինակը՝ 20.12.2019 թ.:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ-ԿՈՄԻՏԱՍ.

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԵՎ ՄՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

տաս թանկ անունով:

Խրիմյան Հայրիկի (1820-1907 թթ.) կարգադրությամբ ու Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանի (1833-1911 թթ.) ձեռամբ 1895-ի փետրվարի 26-ին կուսակրոն քահանա ձեռնադրված Սողոմոն սարկավազը հավատարմության երդում տվեց ինչպես Աստծուն, այնպես էլ հայ երգին, հայ ժողովրդին ու միշտ հավատարիմ մնաց իր ուխտին՝ չգալթակղվելով եվրոպական բեմերով, գերադասելով ազգային արժեքներին անմնացորդ ծառայելը:

Այս ծառայության ոգին Կոմիտասին միավորում է մեր մշակույթի մեծերի հետ՝ Մաշտոցից մինչև Հովհաննես Թումանյան:

Ստեղծագործական դաշտում Կոմիտասին ու Հովհաննես Թումանյանին միավորում էր Արարման աստվածային ոգին:

Խոստովանեմ՝ Կոմիտասի գողտրիկ բանաստեղծությունները վերընթերցելուց հետո թերթեցի Հովհաննես Թումանյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության առաջին հատորը, սովորության ուժով (ասում են՝ սովորությունը տարիների ընթացքում դառնում է բնավորություն) էջանշաններ դրեցի այն բանաստեղծությունների էջերում, որոնցում տեսա XX դարասկզբի հոգսերով ապրող այս հայ մարդկանց կենդանի, ապրող ոգին:

Դրանք շատ-շատ են...

Հովհաննես Թումանյան-Կոմիտաս ստեղծագործական առնչություններն սկսվում են «Մութն էր երկինքը» ժամանակ, հանրաձայն թ «Կաքավի երգը»-ով (ծայնագրել է Կոմիտասը, գրական մշակման է ենթարկել Հովհաննես Թումանյանը) ու հասնում մինչև «Անուշ» օպերա, որն անգամ անավարտ վիճակում ունի ոչ միայն պատմական նշանակություն: Ապացույց՝ Արզաս Ոսկանյանի վերջերս կատարած սքանչելի գործը՝ Կոմիտասի «Անուշ»-ի ներկայացումը համերգային տարբերակով:

Հովհաննես Թումանյան-Կոմիտաս առնչությունների քննությունն ինձ համար ավելի քան հաճելի զբաղմունք էր. կրկին վերապրեցի ասպիրանտական տարիներից ծանոթ այն բացառիկ ուրախությունը, երբ նոր փաստ, հոդված, նամակ գտնելուն պես շտապում ես ծնողներիդ, գործընկերներիդ պատմել գտածիդ մասին: Հայ-Ռուսական համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի գործընկերներիս ու ինձ համար հաճելի նորություն ու շահեկան գրույցի թեմա դարձավ այն փաստը, որ 1911 թ. Փարիզից Կ. Պոլիս վերադառնալիս Կոմիտասն Ալեքսանդրիայում մեկ ամիս հյուրընկալվել է իր երգչախմբի անդամ, երգիչ ու դաշնակահար Միքայել Խաչատուրյանի՝ աշխարհահռչակ երգչուհի Գոհար Գասպարյանի (1924-2007 թթ.) հայրական տանը: Երգչու-

հին սիրով ու գուրգուրանքով էր պահում Կոմիտասի՝ ինքնագրով իր հորը նվիրած «Ձեռաց տետրակ հայ սրբազան և գեղջուկ համերգի» (խմբագրեց՝ համառոտ ներածությամբ Կոմիտաս վարդապետ), (Աղեքսանդրիա, 1911 թ.) գրքուկը*:

Թումանյանագիտության ու կոմիտասագիտության ստվար հատորներում՝ հուշերի, նամակների, գիտական ուսումնասիրությունների, հոդվածների ժողովածուների էջերում, պակաս հետաքրքիր չէր այս մեծերի հանդիպումների վկայություններ փնտրելը:

Հաջողվեց գտնել մի քանի հետաքրքիր փաստ:

Ամեն ինչ սկսվեց Հովհաննես Թումանյանի «Բանաստեղծություններ» (Մոսկվա, 1890 թ.) գրքով, որով Կոմիտասը հիացած էր: Ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանը (1865-1947 թթ.) հիշում է. «Անհայտությունից լույս աշխարհ էր հայտնվել մի իսկական բանաստեղծ և մեկ անգամից կանգնել էր մեր աչքերի առջև իր ամբողջ հասակով, և հիացած նայում էինք նրա տաղանդի մեծությանը» ու վկայում. «Եվ քանի՜ անգամ դասամիջոցին առաջին լսարանի ուսանող Սողոմոն սարկավազը (ապագա Կոմիտաս վարդապետը) ականջիս տակ շնչաց:

– Լավ է, չէ՞, լավ է, չէ՞...» (1. էջ 348)**:

Պահպանվել են Կոմիտասի չորս նամակները (2. էջ 66-70) գրված Թումանյանին (Սբ. Էջմիածնում):

1908-ի մայիսի 24-ին Կոմիտասը Թումանյանին

* Գրքուկի օրինակը պահվում է Հայաստանի Ազգային գրադարանում: Առաջաբանում Կոմիտաս վարդապետը գրում է. «Գեղջուկը բնութեան հարազատ զաւակն է, ուստի ճաշակել է բնութիւնը բովանդակ հոգով ու սրտով: Իր երգերով[ն] մէջ բնութիւնը կը խօսի, որովհետև բնութիւնն է նախ իր մէջ խօսած: Իր սրտի[ն] մէջ բնութեան ծովը կը յուզուի, վասն զի ինքն իսկ բնութեան ալիքներով[ն] վրայ կը դեգերէ: Իր երգերն իր կեանքն են, զի իր ամբողջ կեանքը իր երգերով[ն] մէջն է ներշնչած: Վերջապէս, գեղջուկ երգերը տեսակ-տեսակ ասուն հայելիներ են, որոնք զատ-զատ, իրենց ծնունդ առած վայրերուն դիրքը, կլիման, բնութիւնը և կեանքը կ'անդրադարձնեն» (1. էջ 272):

Գրքուկի վերջին՝ 39-40-րդ էջերում տպագրված է համերգի «Յայտագիր»ը:

1911-ի ապրիլի 7-8-ին Կոմիտասը Կ. Պոլսից մեկնել է Եգիպտոս՝ Ալեքսանդրիա, որտեղ մայիսի 23-ին 190 հոգիանոց երգչախմբով համերգ է տվել, իսկ հունիսի 23-ին երգչախումբը ելույթ է ունեցել Կահիրեում:

** Բարեբախտ առիթով 2009-ի մարտի 24-ին, իր վախճանից ամիսներ առաջ, թումանյանագետ Լուսիկ Կարապետյանը (1921-2009 թթ.) ինձ նվիրեց իր կազմած և 1969 թ. հրատարակած «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում» հատորը: Գիրքը երկրորդ անգամ հրատարակվել է 2009 թ: Ծարադրանքում փակագծերում նշվում են այս գրքից մեջբերումների էջերը:

գրում է, որ ծրագրել է ամառվա արձակուրդին զբաղվել «Անուշ»-ով, դժգոհում է, որ Թիֆլիսում չեն հանդիպել:

Կոմիտասի հաջորդ նամակից (1908-ի հունիսի 8-ը) պարզվում է, որ Թումանյանը չի կարողացել Էջմիածին գնալ. նա ջերմախտով էր հիվանդացել և խուսափել Սբ. Էջմիածին մեկնելուց: Ծրագրել էին հանդիպել Դիլիջանում... բայց չհանդիպեցին, ինչպես պարզվում է Կոմիտասի երրորդ նամակից (1908-ի հուլիսի 2-ը): Հովհաննես Թումանյանը ծրագրել էր 1913 թ. աշնանը Թիֆլիսում կազմակերպել գրական-երաժշտական մեծ երեկույթ: Նա Կոմիտասին հրավիրել էր զեկուցումով հանդես գալ, բայց վարդապետը ստիպված էր հրաժարվել: Կոմիտասի չորրորդ նամակը (1913-ի հուլիսի 19-ը) յուրատեսակ հրաժեշտ էր. «Հակառակ բոլոր փափագիս, չը կարողացայ քեզ տեսնել Տփլիսում... Իսկ սեպտեմբերից պիտի գտնուիմ անպատճառ Պոլիս, ուր արդեն հաստատուել եմ և գործ եմ սկսել»:

Կոմիտասի և Թումանյանի ստեղծագործական առնչությունների մասին նյութ են պարունակում իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի (1870-1945 թթ.) նամակներն ու «Իմ հիշողությունները Հովհաննես Թումանյանի մասին» հուշերը*:

«Ես չեմ հիշում, թե որտեղ և երբ ծանոթացա Կոմիտասի հետ, բայց վաղուց գիտեի նրան որպես երաժիշտի: Իմ մեջ միտք հղացավ առաջարկել Կոմիտասին Թումանյանի «Անուշ»-ը օպերա դարձնել», – գրում է իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը:

Իշխանուհին Կոմիտաս վարդապետին է ուղարկել Թումանյանի՝ 1903-ին Թիֆլիսում հրատարակած ժողովածուն:

1904-թ. հունվարի 22-ին Կոմիտասը գրել է Մարիամ Թումանյանին.

«Շնորհափառ իշխանուհի,

Ուրախությամբ կարդացի պ. Հովհաննես Թումանյանի «Անուշ»-ը և շատ անուշ գտա, պատրաստ եմ Ձեր փափագն իրագործելու» (2. էջ 479):

Կոմիտասն առաջարկում է պոեմը «հարմարեցնել»՝ որոշ հատվածներ կարճել, լրացնել, նորից գրել, «որքան կարելի է խույս տա թուրքերեն բառերից՝ երգի ոգին պահելու համար: Ամբողջության կապն իբրև երաժշտական երկ թերի է, կխնդրեմ լրացնեմ...», «Գրվածքը շուտ պատրաստե, որ ես էլ ուսումնասիրել կարողանամ ու երաժշտության ծրագիր մշակեմ: Չեմ կարող որոշ ասել, թե երբ պատրաստ կլինի, որովհետև ես մենակ եմ, և բոլոր գործերն ինձ վրա են ծանրացած», – գրում է Կոմիտասը (2. էջ 480):

Մարիամ Թումանյանը կատարել է Կոմիտասի հանձնարարությունը. «Թումանյանը դեռևս ծանոթ չէր Կոմիտասի հետ. հետագայում նրանք շատ մտերմացան:

Արդյոք Թումանյանը օպերայի համար փոփոխության ենթարկեց իր «Անուշ»-ը, այդ ինձ հայտնի չէ, մի-

այն այսքանը գիտեմ, որ Կոմիտասը բավական բան ձայնագրել էր և մի քանի կտոր էլ ինձ մոտ նվագել է, որ սքանչելի գտա» (2. էջ 480):

Մարիամ Թումանյանին հասցեագրած մեկ ուրիշ նամակում (1909-ի փետրվարի 14-ը) Կոմիտասը դժգոհել է, որ Թումանյանին բանտարկելու պատճառով «Անուշ» օպերայի աշխատանքը կիսատ է մնացել (2. էջ 481): «Այս նամակից երևում է, որ նրանք միասին աշխատել են», – գրում է Մարիամ Թումանյանը (2. էջ 481):

1904 թ. մայիսի սկզբին Թումանյանն Էջմիածնում էր: «Թումանյանի սիրած մարդկանցից մեկը կաթողիկոսն էր՝ Խրիմյան Հայրիկը.* նա նույնպես շատ էր սիրում բանաստեղծին ու հաճախ կանչելով իր մոտ՝ ժամերով զրուցում էր», – պատմում է Մարիամ Թումանյանը (2. էջ 482):

Արձանագրված է, որ նրանք հանդիպել են 1904-ի մայիսի 5-ին Սբ. Էջմիածնում. բանաստեղծն իր լուսանկարն է նվիրել Կոմիտասին՝ «Կոմիտաս հայր սուրբին: Իր բարեկամը՝ Յովհաննես Թումանյան» մականորությամբ:

1905-ի գարնանը Կոմիտասը Թիֆլիսում էր:

1905-ի մարտի 30-ին Կոմիտասը Վահան Տեր-Առաքելյանի (1888-1941 թթ.) հետ հյուրընկալվել է Թումանյանի տանը: Տեր-Առաքելյանը հիշում է, որ այնտեղ հետաքրքիր գրույց է ծավալվել հայ մշակույթի, հայ ժողովրդական երգերի մասին, Կոմիտասը երգել է ու ի պատասխան իր ունկնդիրների, հատկապես՝ տանտիրոջ «Տո՛ւ, էդ ի՞նչ զարմանահրաշ մարդ ես դու» հիացմունքին՝ ասել. «Զարմանահրաշը ես չեմ, այլ մեր գեղջուկն է, մեր ժողովրդական երգն է, որովհետև վատ բանը չի կարող լավ դառնալ, ինչքան էլ աշխատի Կոմիտասը: Ով ուզում է ստեղծել հայ կուլտուրական երաժշտություն, նա պիտի հիմք ընդունի ժողովրդական երգը, նա պիտի դեկավարվի այդ երգի ոճական սկզբունքներով, այլապես նրա ստեղծած երաժշտությունը չի լինի հայկական ժողովրդական երաժշտություն» (2. էջ 574):

Կոմիտասի ղեկավարած 60 հոգուց կազմված քառաձայն երգչախումբը 1905-ի ապրիլի 1-ին և 3-ին համերգ է տվել Թիֆլիսում, իսկ ինքն ապրիլի 6-ին և 7-ին դասախոսություն է կարդացել «Հայ ժողովրդական և եկեղեցական երգերը» թեմայով: Հովհաննես Թումանյանը չէր կարող ներկա չլինել մշակութային այդ կարևոր իրադարձություններին:

1905-ի նոյեմբեր-դեկտեմբերին Կոմիտասը Թիֆլիսում էր բուժման նպատակով, բայց Թումանյանն զբաղված էր հայ-թաթարական ընդհարումները դադա-

* Լույս են տեսել «Հովհաննես Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում» հատորում:

2003 թ. Երևանում լույս տեսավ «Մարիամ Թումանյան. Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները» գիրքը:

* Հայտնի փաստ է, որ Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոս ընտրվելու առիթով Օրթոդոքս չորս երիտասարդներ քեֆ են սարքել, Հովհ. Թումանյանն էլ էքսպրոմտով գրել է «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծությունը:

1907-ի հոկտեմբերի 31-ին Թիֆլիսում Խրիմյան Հայրիկի հոգեհանգստյան արարողություն է կազմակերպվել, որտեղ ելույթ է ունեցել Հովհաննես Թումանյանը:

Բանաստեղծը հեղինակել է նաև «Խրիմեան Հայրիկի օրերից մեկը» գողտրիկ պատումը:

րեցնելու խնդրով*:

1907-ի մայիսի 6-ին Լևոն Շանթը (1869-1951 թթ.) Մարիամ Թումանյանին հասցեագրած նամակում հումորով ու ցավով գրել է մեծ բանաստեղծի՝ ազգամիջյան կոտորածները կանխարգելու ջանքերի մասին. «Նրա էլ ամբողջ ուժը կորչում է ծրար-պրարի բաների վրա, ինքն էլ շատ լավ գիտե ու տանջվում է շարունակ, բայց կանխարդական շրջանակի պես ընկել է մի անգամ մեջը ու էլ դուրս գալ չի կարողանում, – դժգոհում է Լ. Շանթը, – նա էլ սաստիկ ծարավ է գրական աշխատանքի ու ստեղծագործության: Ինչ որ տրտուռի առիթ չի տալիս, դա նրա որդիների հարստությունն է. վաղը-մյուս օրը սպասում է իր տասներորդ գավակին»** (2. էջ 470):

Արմենակ Թումանյանը, ով 1905-ի մայիսին բանաստեղծին ուղեկցել է թուրքական գյուղերում շրջելիս, պատմում է, որ նրա «ջանքերն ապարդյուն չանցան», և 1906-ին Լոռու և Բորչալուի հայերի ու թուրքերի միջև ոչ մի անախորժություն չի եղել, ավելին, վերացել է նաև «սովորական դարձած գողությունը, որ երբեմն ավարտվում էր մարդասպանությամբ» (2. էջ 580):

Ազատ Մանուկյանը վկայում է, որ 1905-ին Ստեփան Լիսիցյանի հրատարակած «Հասկեր»*** մանկական ամսագրին աշխատակցում էին բազմաթիվ մտավորականներ (այդ թվում նաև Կոմիտասը), որոնց միջև «կապ ստեղծողը Հովհաննես Թումանյանն էր» (էջ 509):

1907-ի նոյեմբերի 6-ին Սր. Էջմիածնում հուղարկավորում էին Խրիմյան Հայրիկին (վախճանվել է հոկտեմբերի 29-ին): Ի հիշատակ Խրիմյան Հայրիկի Կոմիտասը Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում համերգ է տվել:

Ենթադրում են՝ այդ օրերին բանաստեղծն ու երգահանը կարող էին հանդիպել:

Կոմիտաս վարդապետը 1908-ի փետրվարի 8-ից մինչև 15-16-ը կրկին Թիֆլիսում էր:

1908-ի դեկտեմբերի 5-ին Թիֆլիսում Արշակ Չոպանյանը (1872-1954 թթ.) դասախոսել է «Հայկական բանաստեղծությունն անցյալում» թեմայով: Կոմիտասը հավանաբար ներկա է եղել, իսկ Թումանյանը՝ հաստատապես: Հաջորդ օրը տեղի է ունեցել Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության երեկույթը, որին ներկա է եղել Կովկասի փոխարքա կոմս Իլյարիոն Իվանովի Վորոնցով-Գաշկովը (1837-1916 թթ.) տիկնոջ՝ Ելիզավետայի հետ: Երկսեռ երգչախմբից հետո ելույթ է ունեցել Կոմիտասը:

Դեկտեմբերի 7-ին Ա. Չոպանյանն ու Կոմիտասը մասնակցել են «Գեղարուեստ»-ի խմբագրատանը տեղի ունեցած խորհրդակցությանը: Հանդեսի խմբա-

գիր-հրատարակիչ Գարեգին Լևոնյանը* (1872-1947 թթ.) պատմում է, որ պարբերականի առաջին համարում տպագրելու համար նյութեր է ստացել նաև Կոմիտաս վարդապետից (2. էջ 440):

Պատմական փաստ է այս մեծերի հանդիպումը՝ 1908-ի վերջերին նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի (1857-1925 թթ.) արվեստանոցում: Պահպանվել է հանդիպման մասնակիցների հայտնի լուսանկարը: Մեր մշակույթի յոթ մեծերն են լուսանկարված՝ Կոմիտաս, Հովհաննես Թումանյան, Ղազարոս Աղայան (1840-1911 թթ.), Արշակ Չոպանյան, Ավետիք Իսահակյան (1875-1957 թթ.), Գևորգ Բաշինջաղյան, Վրթանես Փափազյան (1866-1920 թթ.): Այս պատմական լուսանկարի մասին Արշակ Չոպանյանը պատմում է «Բաշինջաղեանի աշխատանոցին խմբանկարը» հոդվածում (4. էջ 142-144): «Կոմիտաս Թիֆլիս եկած էր երկու յոյսով, – գրում է Ա. Չոպանյանը. – մին՝ մղել Թումանեանը, որ օր առաջ գրէ իր «Անուշ» քերթուածէն հանուելիք լիպրէթօն, որպէսզի անոր վրայ ինք ալ շարադրէր ամբողջական երաժշտութիւնը իր ծրագրած օփերային, որուն քանի մը մեներգներու եղանակները միայն գրած էր: Միս յոյսը թիֆլիսաբնակ մէկ քանի ազդեցիկ անձնաւորութեանց աջակցութեամբ հայ երաժշտութեան լաւ կազմակերպուած համերգ մը տալն էր: Թումանեան խոստացեր էր իրեն, բայց մինչև այդ ատեն ոչ մէկ տող էր շարադրեր: Այդ անգամուն անիկա իմ ներկայութեանըս կատակներով կրկնեց իր խոստումը, բայց զգացի, որ տրամադիր չէր այդ աշխատանքը կատարելու և Կոմիտասին, զոր շատ կը սիրէր, սիրտը չկոտրելու համար էր, որ բաց է ի բաց մերժողական պատասխան մը չէր տար»:

Կոմիտասի հույսերը, դժբախտաբար, ի դերն ելան:

Ա. Չոպանյանը պատմում է, որ Թումանյանը դժգոհում էր, թե «իր քերթուածէն օփերայի յարմարող թատերախաղ մը հանելը իր գործը չէր, և թէ այդ աշխատանքը ուրիշ մը կատարելու էր»:

«Կոմիտասին կրկնեցի Թումանեանին ըսածը, բայց ան (Կոմիտասը. – **Մ. Խ.**) նորէն յամառեցաւ յուսալ, թէ Թումանեան վերջ ի վերջոյ պիտի ինքն իսկ շարադրէր իր ուզած լիպրէթօն», – հիշում է Արշակ Չոպանյանը և հավելում, որ Արմեն Տիգրանյանը (1879-1950 թթ.) «գտաւ Թումանեանի քերթուածէն լիպրէթօ մը հանող մէկը» (4. էջ 142-144.)**:

Կոմիտասի ծրագրած և չկայացած համերգի մասին

* Գարեգին Լևոնյանը 1908-1922 թթ. հրատարակել է «Գեղարուեստ» գրական-գեղարվեստական, երաժշտական հանդեսի 7 գիրք:

Լևոնյանը պատմում է (3. էջ 152), որ Կոմիտասի հետ ծրագրել էին հանդեսը հրատարակել Սր. Էջմիածնում, բայց ինչ-ինչ պատճառներով չկարողացան իրագործել իրենց ծրագիրը:

** Արմեն Տիգրանյանը 1908-ին սկսել և 1912-ին ավարտել է «Անուշ» օպերան՝ ըստ Հովհ. Թումանյանի նույնանուն պոեմի: 1908-ին օպերայից հատվածներ են բեմադրվել Թիֆլիսում: 1912-ին օպերան բեմադրվել է Ալեքսանդրապոլում, 1935-ին՝ Երևանում:

Պահպանվել են Հովհաննես Թումանյանի նամակներն Արմեն և Արմենուհի (1888-1962 թթ.) Տիգրանյաններին:

* 1905-1906 թվականներին ցարական Ռուսաստանի Ելիզավետպոլի, Թիֆլիսի ու Երևանի նահանգների բնակավայրերում հայերի և կովկասյան թաթարների միջև տեղի ունեցած ազգամիջյան ընդհարումներ:

** Հովհաննես և Օլգա Թումանյանները (Մանգիկյան, 1871-1971 թթ.) ունեցել են տասը զավակ: Թամար Թումանյանը (1907-1989 թթ.) ծնվել է մայիսի 10-ին:

*** Ստեփան և Կատարինե Լիսիցյանները 1905-1917 թթ. և 1922 թթ. հրատարակել են «Հասկեր» հանդեսը:

Չոպանյանը պատմում է «Կոմիտաս վարդապետ և հայ երաժշտությունը» (5. էջ 103-127) հոդվածում*: Նա Կոմիտասին անվանում է «Անհուն զօրութիւն մը մեր Մշակոյթին համար, օրհնութիւն մը մեր ազգին համար», և հիշատակում է նրա անմոռաց համերգ-դասախոսությունները Բեռլինում (1899-ի մայիսի 5-ին և հունիսի 14-ին) և համերգը Փարիզում (1906-ի դեկտեմբերի 1-ին):

Ա. Չոպանյանը դժգոհում է, որ թիֆլիսաբնակ «ջոջեր»-ը ոչ միայն չընդառաջեցին մեծ երգահանի խրնդ-րանքին, այլև իրենց անտարբերությամբ վիրավորեցին նրա զգայուն հոգին՝ իրենց վերապահելով համերգի տոմսերը տարածելու գործը միայն:

Կոմիտասը Թիֆլիսում էր նաև 1909-ի գարնանը, երբ ղեկավարում էր Ներսիսյան դպրոցի երգչախումբը: 1908-ի դեկտեմբերի 24-ին Հ. Թումանյանին բանտարկել էին այսպես կոչված «Դաշնակցության գործով»: Նա բանտից դուրս եկավ 1909-ի հունիսի 13-ին, երբ Կոմիտասը մեկնել էր: Ներսիսյան դպրոցի սաներից կազմված երգչախումբը Կոմիտաս վարդապետի ղեկավարությամբ 1909-ի մարտի 3-ին մասնակցել է տարբեր դավանանքների պատկանող երգչախմբերի համերգին, որին ներկա է եղել Կովկասի փոխարքան:

Կոմիտասի հերթական այցը Թիֆլիս էր՝ 1909-ի հոկտեմբերի վերջերին. հոկտեմբերի 26-ին Ալեքսանդր Մանթաշյանցի (1842-1911 թթ.) կնոջ հուղարկավորության ժամանակ ելույթ են ունեցել Ներսիսյան դպրոցի երգչախումբը և Կոմիտաս վարդապետը: Նույն թվականի հոկտեմբերի 30-ին նա գրել է Ա. Չոպանյանին, որ նախորդ օրն է վերադարձել Թիֆլիսից:

1910-ին Կոմիտասը գնաց Կ. Պոլիս, համերգ տալու պատրվակով Թիֆլիս եկավ 1913-ի հունիսին և Կ. Պոլիս վերադարձավ օգոստոսի 21-22-ին: Ազատ Մանուկյանի (1878-1958 թթ.) տանն այս մեծերը կրկին հանդիպեցին: Թումանյանին ուղեկցել են Անուշ (1898-1927 թթ.) և Սեդա (1905-1988 թթ.) դուստրերը, որոնք Ազատ Մանուկյանի սաներն էին: «Անուշը, որ ավելի երաժշտական էր, քան մյուսները, Կոմիտասի թախանձանք երգեց Գայանյան դպրոցում սովորած Հովհաննեսի «Անուշը», որ նոր էի ձայնագրել», – պատմում է Ազատ Մանուկյանը (2. էջ 512):

1918-ի հունիսին Օշականում ճշվեց Սրբոց Թարգմանչաց տոնը, որին մասնակցում էր նաև Թումանյանը: Այդ օրերին, Սր. Էջմիածնում Կոմիտաս վարդապետի հյուրերն էին՝ Հովհաննես Թումանյանը, աշուղ Զիվանին (1846-1909 թթ.), Վրթանես Փափագյանն ու նկարիչ Եղիշե Թադևոսյանը (1870-1936 թթ.): Զիվանուց հետո Մեծ լոռեցին երգել է «Այն, ինչ լավ են սարի վրա» երգն ու ստացել ընկերների կրկնակի շնորհավորանքը՝ որպես բառերի ու երաժշտության հեղինակ:

Սա այս երկու մեծերի՝ Կոմիտասի ու Թումանյանի ինձ հայտնի վերջին հանդիպումն էր:

1912-ի դեկտեմբերի 25-ին Կոմիտասը գրել է Արշակ

Չոպանյանին. «Պետք է նախ բոլոր հայերը խմբուին մեկ տերութեան, մեկ օրենքի տակ, աճին ու զարգանան բարոյապես և նիւթապես, և ժամանակն ինքն է, որ պիտի բերէ մեզ մեր ազատութիւնը. շտապելով՝ առաջինը չառած, երկրորդ քայլին դիմելով՝ բոլորովին պիտի կորչինք. տաճիկէն ոչ մի յոյս մի ունենաք, մի սպասէք. նրա ուղեղը քարէ ժայռից է, զարգացման անընդունակ, լոկ փշրելու համար պիտանի և ոտքի տակը՝ սալայատակներուն յարմար» (2. էջ 187):

Հեռու չէր և 1915-ի ապրիլը...

«Թող ողջ մնա իմ ժողովուրդը... Ես նրա սրտում երբեք չեմ մրսի», – շնչում էր քարոհից վերադարձած, բայց կատարված մեծ ոճի խմբի ամբողջ ծանրությունը հոգում պահած Կոմիտասը:

Նրա համար պակաս ցավոտ չէր իր կորած ձեռագրերի հարցը...

Հովհաննես Թումանյանի կյանքում իրար հաջորդեցին բանտարկությունները, Արտավազդ որդու (1894-1918 թթ.) մահը, հայոց գոյամարտը. այս ամենը քայքայեցին նրա առողջությունը, խլեցին արարման համար նախատեսված ժամանակը (և ոչ միայն ժամանակը...): 1918-ին գրած «Զինվորագրվել են» հոդվածում նա դժգոհում էր. «30 տարի է, որ որոնում եմ իմ տեղը, դեռ չեմ գտել, և 30 տարի է, ես միայն պատրաստվում եմ իմ գործով՝ գրականությունով զբաղվելու և դեռ չեմ սկսել...»: Դերենիկ Դեմիրճյանի (1877-1956 թթ.) «Հովհաննես Թումանյանի մասին» հուշերում կարդում ենք. «Թումանյանը երազում էր գրականության նվիրվել, որքան էլ սա տարօրինակ լինի ասելը: Նա քիչ գրեց, և գրեց ի միջիայլոց կարծես: Նրան խանգարում էր բազմազբաղ կյանքը և նյութական կազմակերպումը, որ չէր կարելի առանց այդ բազմազբաղության» (3. էջ 45):

Արածով չբավարարվելու սրբազան դժգոհությունը, ընտրած բնագավառում նորանոր բարձունքների ձգտելու աստվածային շնորհը տրվում են իսկապես մեծերին...

«Ես հավատում եմ, որ գուցե մոտ ապագային հայ ժողովուրդը կարողանա կերտել մի նոր Ոսկեդար: Նոր մի Ոսկեդար՝ նաև հոգևոր, մշակութային իմաստով: Մեր ժողովուրդն այդ ընդունակությունն ունի, այդ հանճարն ունի, և ահավասիկ, ես նախատեսում եմ այդ արշալույսը, զարթոնքը այդ նոր Ոսկեդարի՝ իբրև պատասխան հինգերորդ դարի, մեր օրերի մի նոր հուշարձան», – հավատում էր երջանկահիշատակ Վազգեն Ա կաթողիկոսը (1908-1994 թթ.):

Վեհափառի խոսքերն ինձ համար յուրահատուկ բովանդակություն են ստանում, երբ ամեն կիրակի ինքս ինձ պարզևատրում եմ Կոմիտաս վարդապետի յոթն անգամ վերամշակած «Պատարագ»-ի հոգեպարար հնչյուններով:

Համամիտ եմ կոմպոզիտոր Տիգրան Մանուկյանի հետ, երբ պնդում է, թե չի կարելի բավարարվել Ս. Հռիփսիմեի տաճարը մեկ անգամ տեսնելով, Լյուդվիգ վան Բեթհովենի (1770-1827 թթ.) 9-րդ Սիմֆոնիան և Կոմիտասի «Պատարագ»-ը մեկ անգամ լսելով:

XX դարասկզբի հայ իրականության մեջ բացառիկ

* «Անահիտ» հանդեսի նույն թվում (էջ 2-7) տպագրված է Կոմիտասի ինքնակենսագրությունը (մինչև 1908 թ.): Ա. Չոպանյանը խմբագրական նշումով արժևորում է Կոմիտասի երկերի ցանկը՝ գրված Կոմիտասի ձեռքով:

անհատները շատ էին, բայց այդ փաղանգում Հովհաննես Թումանյանը, Կոմիտասն ու Ջորավար Անդրանիկը (1865-1927 թթ.) դարձան Հայ Ոգու անպարտելիության խորհրդանիշ, այն խորհրդանիշը, որ մեր չափ ու չափանիշ կորցրած օրերում բոլորիս գուրգուրանքի ու պաշտպանության կարիքն ունի, եթե իսկապես ուզում ենք կերտել նոր Ոսկեդար:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բաղիկյան Խ. Գ., Կոմիտասն ինչպիսին եղել է, Եր.,

2002 թ.: *Badikyan Kh. G.*, Komitasn inchpisin eghel ej., Yer., 2002 th.

2. Կոմիտաս, Նամակներ, Եր., 2007 թ.: *Komitas.*, Namakner., Yer., 2007 th.

3. /Հովհաննես Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1969 թ.: /Hovhannes Thumanyan' zhamanakakitzneri husherum., HKhSH GA hrat., 1969 th.

4. /Կեանք և արուեստ., Փարիզ, 1938, թիվ 6: /Keanq ev aruest., Pariz., 1938, thiv 6.

5. /Անահիտ., Փարիզ, 1931, թիվ 1-2: /Anahit., Pariz, 1931, tiv 1-2.

Քանախ-քանոն. Ստեղծագործական առնչություններ, իշխանուհի Մարիամ Թումանյան, «Անուշ» օպերա, նամակներ, հանդիպումներ, ժամանակակիցների հուշեր:

Ключевые слова: творческие отношения, княжна Мариам Туманян, опера "Ануш", письма, Встречи, Воспоминания современников.

Keywords: Creative relations, Mariam Tumanyan, opera "Anush", letters, meetings, memoirs of contemporaries.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին. ՄԱՐԳԱՐԻՏ ՄԱՍԻԿՈՆԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (ծ. 1955 թ.) ՀՀ «Տարվա Ուսուցիչ» (1993 թ.), բանասիրական գիտությունների դոկտոր (2002 թ.): Աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում՝ որպես առաջատար գիտաշխատող, հայոց լեզու և գրականություն է դասավանդում Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարանում: Հրատարակել է «Դերենիկ Դեմիրճյանի երգիծանքը» (2004 թ.), «Համաստեղի գրականությունը» (2004 թ.) ուսումնասիրությունները: Նրա աշխատասիրությամբ լույս են տեսել «Համաստեղ. Նամակներ» (2003 թ.), «Համաստեղ. Մատենագիտական ցանկեր» (2004 թ.), «Համաստեղ. Մոռացված էջեր» (Ա-Բ-Գ-Դ հատորներ, 2005-2007 թթ.), «Արամ Հայկազ. Նամակներ» (2009 թ.), «Արամ Հայկազ. Մոռացված էջեր» (Ա-Բ-Գ-Դ-Ե-Զ-Է հատորներ, 2010-2016 թթ.), «Արամ Հայկազ. Այրող ծառ մը (պատմվածքների ժողովածու)» (2012 թ.), «Համաստեղ. Աղօթարան» (2017 թ.) գրքերը:

Сведения об авторе: ХАЧАТРИАН МАРГАРИТА МАМИКОНОВНА (род. 1955) - "Учитель года" РА (1993), доктор филологических наук (2002). Работает в Институте литературы им. М. Абегяна НАН РА в качестве ведущего научного сотрудника, преподает армянский язык и литературу в Армяно-Русском (Славянском) университете. Автор исследований: "Сатира Дереника Демирчяна", "Амастех. Литература" (2004); книг: "Амастех. Эпистолярное наследие" (2003), "Амастех. Библиографические списки" (2004), "Амастех. Забытые страницы" (4 тома, 2005–2007), "Арам Айказ. Письма" (2009), "Арам Айказ. Забытые страницы" (7 томов, 2010-2016), "Арам Айказ. Живое дерево" (сборник рассказов) (2012), "Амастех. Молитвенник" (2017).

Information about the author: KHACHATRYAN MARGARITA MAMIKON (b. 1955). Teacher of the Year of the RA (1993), Ph.D. in Philology (2002). Senior Researcher in M. Abeghyan Institute of Literature of the NAS of RA. Pedagogue courses on Armenian Language and Literature at the Russian-Armenian (Slavonic) University. M. Khachatryan is the author of "Derenik Demirchyan's Satire" (2004) and "Literature of Hamastegh" (2004) research works. Thanks to M. Khachatryan's hard work the following books were published: "Hamastegh. Collection of Letters" (2003), "Hamastegh. Bibliographical Records" (2004), "Hamastegh. The Forgotten Pages" (Vols. 1-4, 2005-2007), "Aram Haykaz. Collection of Letters" (2009), "Aram Haykaz. The Forgotten Pages" (Vols. 1-7, 2010-2016), "Aram Haykaz. A Living Tree. Collection of Stories" (2012), "Hamastegh. The Dawn" (2017).

Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 150-ամյակին

Կոմիտասյան օրեր 19.- 25.11.2019 թ.
Միջրուսական գիտաժողովի մասնակիցներ և հյուրեր

Խճանկար գիտաժողովից

Ողջունի խոսք՝ ԵՊԿ ռեկտոր,
պրոֆեսոր Սոմա Յովհաննիսյան

ԵՊԿ երգչախումբ խմբավար պրոֆեսոր Յովհաննես Միրզոյան

Գիտաժողովի ներածական խոսքը՝ գիտական գծով
պրոֆեսոր Ծովհնար Մովսիսյան

Резюме

Доктор филологических наук, профессор РАУ *Маргарита Мамиконовна Хачатрян.* – “*Ованес Туманян–Комитас: личные и творческие соприкосновения*”.

Великий Комитас (Согомон Согомонян) так же, как и Ованес Туманян жили заботами армян начала XX века и стали людьми, которые без остатка послужили армянскому народу и армянской культуре. Творческие отношения Туманян–Комитас начинаются с романа “Мутн эр еркинкы” (“Темным было небо”) и всем хорошо известной песни “Какавик” (“Куропатка”), которые записал Комитас, а их литературную обработку сделал О. Туманян. Далее была совместная работа над оперой “Ануш”, которая даже в неоконченном виде имеет не только историческое значение. К счастью, в письмах, в воспоминаниях очевидцев, в газетах того времени сохранилось множество свидетельств о многочисленных встречах этих двух великих людей. В начале XX века О. Туманян, Комитас и полководец Андраник, наряду с другими великими армянами, стали символами несокрушимости армянского духа.

Символы, которые в наши дни потеряли все идеалы, нуждаются в нашей любви и защите, если, конечно, мы на самом деле хотим создать Золотой век.

Summary

Doctor of Philology, Professor of RAU *Margarita Mamikon Khachatryan.* - “*Hovhannes Tumanyan and Komitas: Personal and Creative contacts*”.

Soghomon Soghomonyan, a Turkish speaking young boy, remained in the history of our culture under the heartwarming name of Komitas, and Hovhannes Tumanyan, the greatest son of Lory became known as the Poet of All Armenians. They were highly concerned about the hardships the Armenian people went through in the early 20th century and gave their all to the people and to the Armenian culture. Their creative relationships began with writing "Mutn er erkingy" ("The Sky Was Dark") romance and a well-known song "Kakavik" ("A Quale"), notated by Komitas, with the poetic text adaptation by Tumanyan. Later on they began to work on the "Anush" opera, which even in its unfinished version was not only of historical interest. Fortunately, the letters, the newspapers and the memories of the contemporaries present lots of evidence regarding numerous interactions between those two great people. In the beginning of the 20th century Tumanyan, Komitas, Commander Andranik together with many other great Armenians became symbols of invincible Armenian spirit.

They need our love and protection, especially today as we are losing our ideals if only we are really striving to create the Golden Age.